‘De overlevering van de literaire handschriften’

Pieter Obbema

bron
Pieter Obbema, ‘De overlevering van de literaire handschriften.’ In: Pieter Obbema, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum, 1996, p. 77-90.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/obbe001over01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

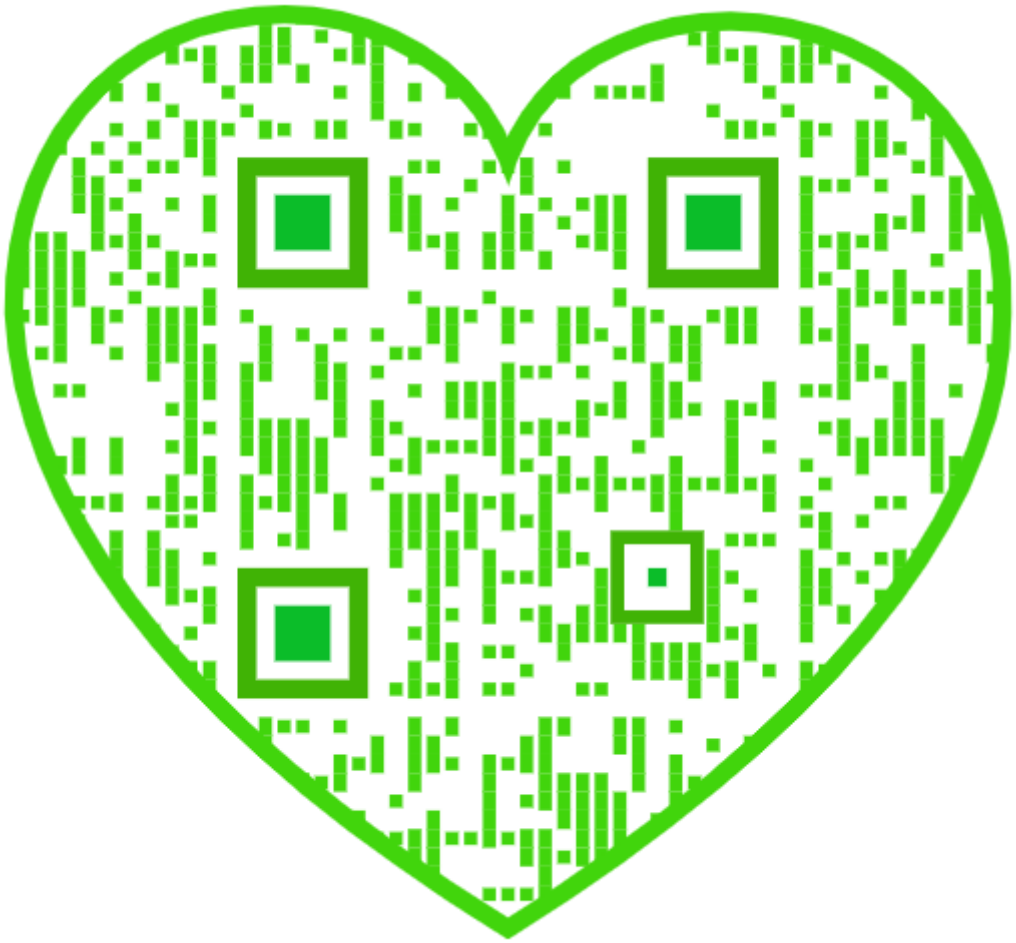

6: De overlevering van de literaire handschriften*

Een paar kasten tekstuitgaven, vooral gepubliceerd in de negentiende eeuw, ontnemen de doorsnee neerlandicus het zicht op de bronnen van de Middelnederlandse letterkunde, de handschriften. Lange tijd had vrijwel iedereen er vrede mee. De eenmaal uitgegeven handschriften hadden, zo leek het, niets meer te zeggen dan wat er in de uitgave stond. Voor wat nog niet bekend was, kon men zoeken in de door Willem de Vreese opgezette BNM, de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* in de Leidse UB, nu ook via Surfnet vanuit elke werkplek bereikbaar.[1] Pas in de jaren na de oorlog begrepen sommigen, vooral Lieftinck en Hellinga, dat handschriften meer te bieden hadden dan alleen maar de tekst. Nieuwe vragen kwamen tot ontwikkeling, waarvoor de indertijd beste gids naar de handschriften, de *Bouwstoffen* op het *Middelnederlandsch Woordenboek* (1927-'41), niet toereikend was. Daarvoor zijn de meer dan 1500 artikelen te beknopt en te veel op de inhoud alleen gericht. In dat opzicht bood Deschamps, *Middelnederlandse handschriften*, van 1972, al heel wat meer. Of, voor wie de beperking die uit de titel spreekt, aanvaardt, Kienhorsts *Handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek* van 1988.[2] Maar die boeken zijn vooral naslagwerken; ze zijn voor de beginner, ook al vanwege de veelheid en het documentaire karakter van de gegevens, gauw te specialistisch.

Bij wijze van inleiding in de problematiek volgt hier een overzicht van de overlevering van de Middelnederlandse letterkunde in hoofdlijnen. Het betekent dat het probleem moet gereduceerd om te voorkomen dat wij ons te veel in details verliezen. Wij concentreren ons daarom hier op dat wat voor de meesten de kern van de letterkunde uitmaakt, de wereldlijke verhalen, het wereldlijk toneel en het wereldlijk lied. Uit het vervolg zal blijken dat die beperking ook zinvol en geoorloofd is. Het materiaal heeft een eigen geschiedenis en de specifieke problemen van deze categorie kunnen er scherper door worden gesteld.

De kernhandschriften

Bij de gegeven beperking is het aantal volledige handschriften dat van belang is, zo gering dat er gemakkelijk een overzicht van valt te geven. Alles bijeen zijn het er maar negen. Zij bevatten vrijwel alle hoogtepunten van onze letterkunde. Zonder die negen banden zouden wij niet over een volledige grote ridderroman beschikken,

* Gebaseerd op een inleidend college, gehouden voor de School voor Taal- en Letterkunde te Den Haag in 1975 en oorspronkelijk gepubliceerd in A. Demyttenaere e.a., *Literatuur en samenleving in de middeleeuwen* (Wassenaar 1976), p. 102-17.

1 Althans voorzover de gegevens zijn ingevoerd in de BNM-database, die thans wordt uitgebouwd. Zie A. Th. Bouwman, 'De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta: van kaartenbak tot database', in J. Hermans e.a. (ed.), *Boeken in de late middeleeuwen* (Groningen 1994), p.301-12; vgl. J.A.A.M. Biemans, 'De *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, Reorganisatie en voortzetting van een documentatie-apparaat', in A.J. Geurts (ed.), *Ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden, Verslag van de studiedagen gehouden te Nijmegen, 1984*, Nijmeegse codicologische cahiers 8-9, (Nijmegen, enz. 1987), p.47-67.

2 Bij de gegeven dateringen volgt Kienhorst de bestaande literatuur. Een nieuwe afweging daarvan op paleografische gronden leverde onlangs J.W. Klein, '"Het getal zijner dagen is onnaspeurlijk", Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek', in *TNTL* 111(1995), p.1-23.

noch over de *Reinaert I* of de *Brandaen*, noch over de abele spelen of over het beste van het wereldlijk lied. Van dat alles zouden op zijn best alleen maar fragmenten resten.

In het overzicht zijn enkele bijzonderheden vermeld die in het vervolg aan de orde komen. Soms is daarnaast een enkele recente introducerende studie genoemd. In het algemeen moet men het doen met Deschamps 1972 en Kienhorst 1988, beide al eerder genoemd, die de nodige oudere literatuur opgeven. Daarnaast is uiteraard rekening gehouden met de uitkomsten van het recente onderzoek van Klein.[3]

1 LANCELOTCOMPILATIE. Den Haag, KB, 129 A 10. Perkament, 241 folia, besnoeid tot ca. 290:200 mm., schrijfspiegel 250: 160 mm., 3 kol., 60/61 regels; *littera textualis*, vijf handen; cor-

3 Zie n.2.

rector. Brabant (Antwerpen?), ca. 1320/25. Zie Deschamps 1972, 11b; Kienhorst 1988, vooral p.15-16; J.W. Klein, 'Codicologie en de Lancelotcompilatie: de invoeging van de *Perchevael* en de *Moriaen*', in *De Nieuwe Taalgids* 83(1990), p.526-39.

2 WALEWEINHANDSCHRIFT. Leiden, UB, Ltk. 195. Perkament, 183 folia, besnoeid tot 250:165 mm. Convoluut van twee stukken, die sinds de tweede helft van de veertiende eeuw bijeenhoren.

I: $_{6}$HEIN VAN AKEN?$_{7}$, *Roman van Limborch*, 119 folia, schrijfspiegel 210:125 mm., 2 kol., 46 regels; littera textualis, één hand. West-Brabant, ca. 1320/30.

II: *Walewein*, 62 + 1 folia, schrijfspiegel 215:145 mm., 2 kol. 45-48 regels; *littera textualis*, twee handen. West-Vlaanderen, gedateerd 1350.

Zie Deschamps 1972, nr.9, Kienhorst 1988, vooral p.102, 217.

3 FERGUUTHANDSCHRIFT. Leiden, UB, Ltk. 191. Perkament, 146 folia, besnoeid tot 250:165 mm. Zes stukken die misschien oorspronkelijk bijeen hoorden, zij het in een andere volgorde; I en VI hoorden in de 15e eeuw al samen.

I: *Ferguut*. 32 folia, schrijfspiegel 215:140 mm., 2 kol., 44 regels; *littera textualis*, één Brabantse of Oostvlaamse hand, met correcties van een andere contemporaine, mogelijk Brabantse hand, ca. 1320/30.

II: DIEDERIC VAN ASSENEDE, *Floris ende Blancefloer*. 26 folia, schrijfspiegel 215:135 mm., 2 kol., 40 regels; *littera textualis*, oorspronkelijk mogelijk één hand, later ten dele door een tweede herschreven. Brabants/Oostvlaams, 2e kw. 14e e.

III: *Der ystorien bloeme*. 26 folia, schrijfspiegel 205/10:ca.125 mm., 2 kol., 41-42 regels; van dezelfde hand als de oude hand van II (?). Westelijk Middelnederlands, 2e kw.-midden 14e e.

IV: *Esopet*. 9 folia, schrijfspiegel ca. 210:140 mm., 2 kol. 40 regels; *littera textualis*, één hand. Westelijk Middelnederlands, midden 14e e.

V: *Die bediedenisse van der missen*. 43 folia, schrijfspiegel ca. 205/10:140 mm., 2 kol., 36-41 regels; *littera textualis*, twee samenwerkende handen. Westelijk Middelnederlands, midden 14e e.

VI: *Dietsche Doctrinael*. 43 folia, schrijfspiegel ca. 195:125 mm., 2 kol., 38-41 regels, één hand. Westelijk middelnederlands; 3e kw. 14e e.

Zie Deschamps 1972, nr.10a; Kienhorst 1988, p.36-37, 55.

4 Gruuthusehandschrift: berijmde gebeden, liederen, gedichten. Koolkerke, Baron Ernest van Caloen. Perkament, 85 folia (drie samenhangende stukken); besnoeid tot ca. 250:190 mm., schrijfspiegel ca. 230:190 mm., 2 kol., 50/51 regels; *littera textualis*, vooral het werk van drie handen met toevoegingen van andere.

West-Vlaanderen (Brugge), 2e helft van de 14e eeuw. Zie Deschamps 1972, nr.41.

5 DYCKSE HANDSCHRIFT: JACOB VAN MAERLANT, *Der Naturen Bloeme*; *Van den Vos Reinaerde*. Tot voor kort Schloss Dyck, z.n., thans Münster, LUB, NR 381. Perkament, 124 folia, ca. 295:110 mm., schrijfspiegel 195:125 mm., 2 kol., 40 regels; *littera textualis*, één hand. Westelijk Middelnederlands, 2e kw.-midden 14e e. Zie Deschamps 1972, nr.22; E.A. Overgaauw, 'Die Dycksche Handschrift, Ihre Entdeckung, Herkunft, Datierung und früheren Besitzer', in *Westfälische Universität Münster, Die Dycksche Handschrift*, Kulturstiftung der Länder, Patrimonia 44 (Berlin, etc. 1992), p.40-58.

6 COMBURGSE HANDSCHRIFT. Stuttgart, LB, Cod. poet. et philol. fol. 22. Perkament, 334 folia, ca. 270:195 mm. (enigszins besnoeid). Zes stukken die in elk geval al in de zestiende eeuw bijeen-hoorden en waarvan I, IV, V en VI op grond van de handen van dezelfde herkomst zijn. Tesamen 10 handen, hieronder onderscheiden als A-K. Oost-Vlaanderen (Gent?), ca. 1380-1425.

- I: HEIN VAN AKEN, *Roman van de Rose*. 86 folia, schrijfspiegel 220:155 mm., 2 kol., 42 regels; *littera textualis*, hand A en een aanvulling van I.
- II: JACOB VAN MAERLANT, *Heimelicheit der heimelicheden* en andere leerdichten, 54 folia, schrijfspiegel 215:145 mm., 2 kol., 36 regels; *littera textualis*, hand B en een aanvulling van C.
- III: *Het boec van Sidrac*, 48 folia, schrijfspiegel 220:140 mm., 2 kol., 38-39 regels; *littera textualis*; hand D en een aanvulling van K.
- IV: *De Reis van Sinte Brandaen*, *Reinaert*. 56 folia, schrijfspiegel 230:140 mm., 2 kol., 42 regels; *littera textualis*, hand E.
- V: *Vanden coninc Saladijn en van Hughen van Tabaryen*, *Van Seden*. 47 folia, schrijfspiegel 225:155 mm., 2 kol., 42-43 regels; *littera textualis*, hand F, voortgezet door E.
- VI: *Rijmkroniek van Vlaanderen*, met een aanvulling van de gebeurtenissen van ca. 1415-20. 66 folia, schrijfspiegel 230:ca. 155 mm., 2 kol., 42 regels; *littera textualis*, hand A, vervolgd door G en voortgezet door H en E.

Zie Deschamps 1972, nr.21; J. de Vos in *Van den Vos Reynaerde, Het Comburgse handschrift* (Leuven, z.j.), p.133-48 (met een uitzonderlijk goed facsmile in kleur van het Reinaertdeel); vgl. J. Reynaert, in *Spiegel der letteren* 35(1993), p.63-66.

7 Jacob van Maerlant, *Roman van Alexander*. München, SB, cgm 41. Perkament, 108 folia, ca. 240:170 mm., schrijfspiegel 170:120 mm., 2 kol., 35 regels; *littera textualis*, twee handen. Tussen Kleef en Gulik, ca. 1400. Zie Deschamps 1972, nr.6b; Kienhorst 1988, p.8.

8 Haagse liederenhandschrift. Den Haag, KB, 128 E 2. Perkament, 64 folia, besnoeid tot ca. 250:185 mm.; schrijfspiegel 185:145 mm., 2 kol., 40 regels; *littera cursiva*, één hand. Westmiddelnederlands en Hoogduits, ca. 1400 (afkomstig uit de bibliotheek van de Nassau's). Zie Deschamps 1972, nr.42; D. Hogenelst en M. Rierink, 'Praalzucht, professionalisme en privé-collecties, De functie van Middelnederlandse profane liedverzamelingen rond 1400', in F. Willaert e.a., *Een zoet accoord, Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*, NLCM 7 (Amsterdam 1992), p.26-55, 328-33.

9 HULTHEMSE HANDSCHRIFT, verzamelhandschrift met o.a. *De Reis van Sinte Brandaen*, SEGER DIENGOTGAF, *Borchgravinne van Vergi*, de abele spelen met de bijbehorende sotternieën, *Theophilus*. Brussel, KB, 15.589-623. Papier, 241 folia, 275:205 mm., schrijfspiegel 215:155 mm.,

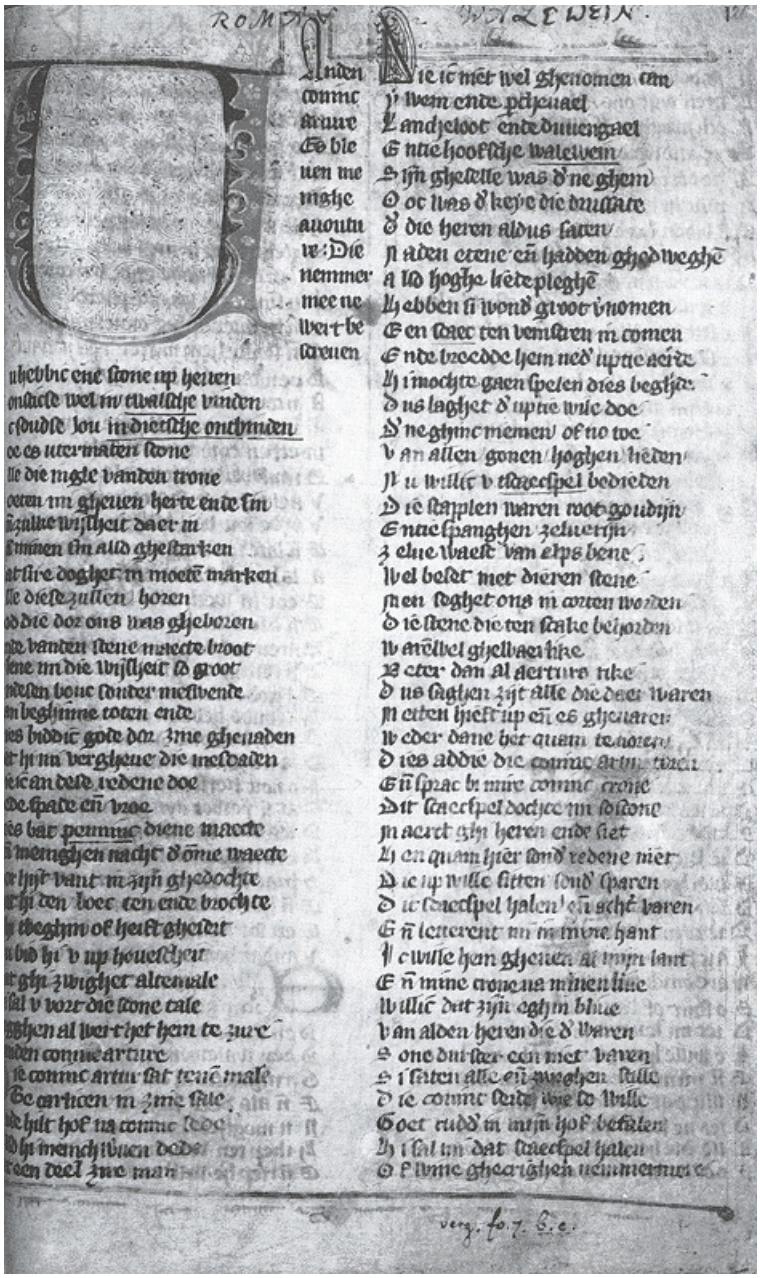

Afbeelding 32. Literair handschrift op perkament in twee kolommen, *littera textualis*. Roman van Walewein. West-Vlaanderen, 1350
[Leiden,, UB, Ltk. 195, f.120r, schaal 9:10]

2 kol., 46-47 regels; *littera cursiva*, één hand. Brabant (Brussel?), ca. 1400/10. Zie Deschamps 1972, nr.43; Kienhorst 1988, p.194-95; W. van Anrooij, A.M.J. van Buuren, ''s-Levens felheid in één band: het handschrift van Hulthem', in H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt, Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*, NLCM 4 (Amsterdam 1991), p.184-199.

Familietraditie als factor

Deze boeken bleven eeuwenlang vrijwel ongelezen. Er valt althans geen spoor van waardering te bespeuren.[4] Een eerste teken van interesse blijkt uit het feit dat de twee Leidse verzamelbundels (**[2]**, **[3]**) in het begin van de achttiende eeuw in een eigentijdse band werden gestoken door een liefhebber-verzamelaar van wie de naam niet is achterhaald. Eerst in de tweede helft van die eeuw richt de aandacht van geleerden zich enigszins op dit soort literatuur, terwijl de grote jacht op onbekende bronnen nog later zou inzetten.[5] De vraag waarom de genoemde boeken bewaard bleven, is bij gebrek aan gegevens niet volledig te beantwoorden. Het Haagse liederenhandschrift **[8]** behoorde zeker, en de Lancelotcompilatie **[1]** waarschijnlijk toe aan Jan IV, graaf van Nassau, heer van Breda (1410-1475), en zijn vrouw Maria van Loon (1425-1502). Ze kwamen via de stadhouderlijke verzamelingen aan de Koninklijke Bibliotheek.[6] Gruuthuse **[4]** zal al heel vroeg in adellijke handen zijn gekomen. Het Dyckse handschrift **[5]** werd, waarschijnlijk voor de ondergang behoed, omdat het in elk geval in de vijftiende eeuw al in handen van een voorname familie was. Het behoorde vermoedelijk in de zestiende eeuw aan de Reifferscheidts. Late nazaten deden het uiteindelijk over aan de UB Münster. De Münchense Alexander **[7]** bleef eveneens behouden doordat hij, mogelijk al vanaf het begin lang in adellijk bezit bleef. Alleen bij Comburg **[6]** ging het wat anders; hier spelen mogelijk humanistische motieven een rol. Het zal met enkele andere handschriften van Nederlandse herkomst in de zestiende eeuw naar het Ritterstift zijn overgebracht waaraan het zijn naam ontleent.[7]

Familietraditie speelde dus een beslissende rol in de overlevering. Het Duitse aandeel is daarbij opmerkelijk. Het wint nog aan betekenis als wij denken aan de

4 Als we tenminste de anonieme vandaal buiten beschouwing laten die het Hulthemse handschrift probeerde te kuisen, besproken door F.J. Lodder in zijn 'Zwartgemaakte geestelijken in het handschrift-Van Hulthem', in *TNTL* 109(1993), p.236-44.

5 Een nuttig overzicht van de handschriften-jacht geeft Deschamps 1972, p.7-10.

6 De boeken zijn niet vermeld in de recent gepubliceerde inventaris van de hand van Maria van Loon; dit is echter niet doorslaggevend. Zie H. Brinkman, 'The composition of a fifteenth century aristocratic library in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary van Loon', in *Quaerendo* 23(1993), p.162-183; inz. p.168-69, 178, 180; vgl. voor de lotgevallen van de boeken van de erfopvolgers, de Oranjes ook, hieronder, 11: 'IJsselstein en de Oranje-Nassaubibliotheek', met de daar aangehaalde literatuur.

7 Het Dyckse handschrift werd pas in 1908 op het Schloss Dyck ontdekt; de Alexander berustte in de zeventiende eeuw in de bibliotheek van de Hertog van Berg in Düsseldorf (Deschamps 1972, p.32); voor wat Comburg betreft, een aanzet om de geschiedenis van het handschrift te zien zoals bepleit in de eerste uitgave van dit artikel, leverde enig resultaat bij J. de Vos in *Van den vos Reynaerde, Het Comburgse handschrift* (Leuven, z.j.), inz. p. 141-47.

twee grote Duits gekleurde Maerlant-handschriften, de straks nog te noemen *Historie van Troyen* uit Schloss Wissen en het Merlijnhandschrift uit Burgsteinfurt. Beide werken zijn in hun oorspronkelijk Middelnederlands gewaad alleen maar uit fragmenten bekend. Ook deze twee handschriften zijn, mogelijk al vanaf de eerste opdrachtgevers, tot in onze dagen van generatie op generatie als familiestukken vererfd.[8] In de Nederlanden zelf kennen wij buiten de Nassaubibliotheek geen voorbeelden van een dergelijke lange en honkvaste geschiedenis. Zonder twijfel droeg ook de francofilie van de adel het zijne bij tot verwaarlozing van het erfgoed in de landstaal. De opbloei van de literatuur onder Bourgondische invloed bleef een Franse aangelegenheid. Tekenend in dit opzicht is de inventaris van het kasteel Hoogstraten van 1548, waarin het indrukwekkende boekenbezit van de Lalaings beschreven is: de oorspronkelijke bibliotheek bevatte nauwelijks Nederlandstalige werken.[9] Ongetwijfeld is er veel vernietigd. De her en der opgedoken fragmenten spreken een duidelijke taal. Men kan zich de vraag stellen of op basis van die sporen nog bij benadering is vast te stellen hoeveel er verloren is, en of men zich zo een beeld kan vormen van de oorspronkelijke verhouding tussen de verschillende categorieën literatuur. Maar de aldus verkregen resultaten zijn nogal dubieus en calculaties, zoals Eis maakte voor de Duitse literatuur, geven naar mijn mening een vertrokken beeld, omdat zij te weinig rekening houden met de specifieke factoren die in het spel zijn.[10] Wij zullen dat hier nader uiteenzetten.

De inhoud van de boeken

Vaststaat dat de kansen op behoud bij de verschillende categorieën literatuur niet gelijk zijn. De overlevering van de vroege drukken, waarbij hele oplagen verdwenen, levert daarvoor treffende bewijzen.[11] Het is begrijpelijk dat de verhalende literatuur, modegevoelig als zij is, eerder uit de belangstelling verdween dan de didaktische, terwijl met name de oudste handschriften door de zich aanvan-

8 Vgl. voor de twee handschriften, hieronder, n.40. Zie voor de talrijke Middelnederlandse fragmenten van de *Historie van Troyen*, Kienhorst 1988, p.196-210. Voor wat de *Merlijn* betreft zijn alleen fragmenten van de *Merlijn-continuatie* bekend; zie Kienhorst 1988, p.140-43.

9 De familie had bezittingen in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Blijkens de inventaris waren de boeken in 1548 in Hoogstraten bijeengebracht. Zie E. van Gelder (ed.), *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, dl.1, Rijksgeschiedkundige publicaties, Grote serie 140 ('s-Gravenhage 1972), p.17-44, inz. 19-23, 25-27. Zie ook R. Stuip, '*L'histoire des seigneurs de Gavre* dans la bibliothèque d'Antoine Lalaing en 1548', in *Publication du Centre Européen d'études bourguignonnes (XIVe-XVIe s)*. 31 (1991), p.189-198.

10 G. Eis, 'Von den verlorenen altdeutschen Dichtung, Erwägungen und Schatzungen', in *Germanisch-Romanische Monatschrift*, N.F. 6(1956), p.156-89.

11 Materiaal in overvloed levert de *GKW* (= *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*), waar in de annotatie op de beschrijvingen de exemplaren zijn opgesomd (tenzij er te veel van bewaard zijn). Een overzicht van de verschillende categorieën die gevaar liepen, levert R. Hirsch, *Printing, Selling and Reading* (Wiesbaden 1967), p.10-11. Instructief voor Nederlandse literaire teksten is P.J.A. Franssen, *Tussen tekst en publiek, Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Amsterdam 1990). De noodlottige gang van zaken met de Engelse handschriften beschreef R.M. Wilson, *The lost literature of medieval England*, 2. ed. (London 1970).

kelijk

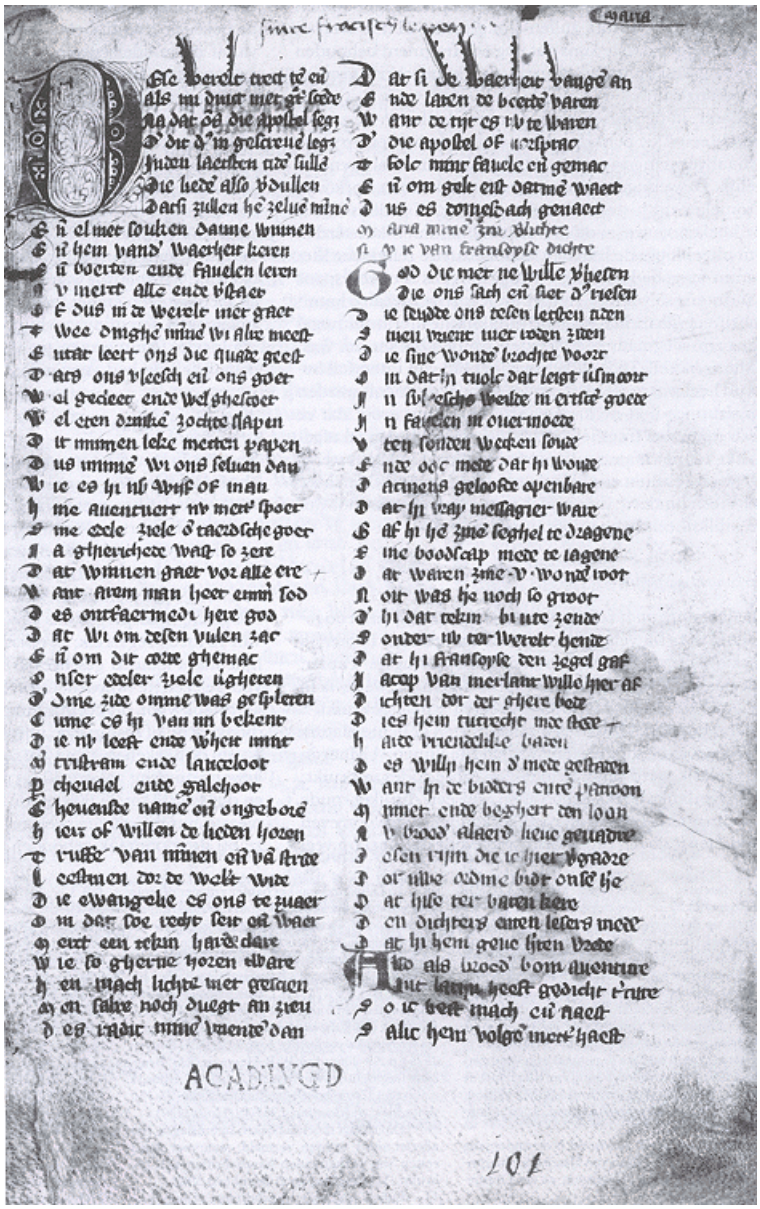

Afbeelding 33. Berijmde didaktische en hagiografische handschriften komen in de veertiende eeuw naar de vorm overeen met de handschriften met verhalende literatuur. Jacob van Maerlant, *Leven van Sint Franciscus*. Vlaanderen, 1e h. 14e e.
[Leiden, UB, BPL 101, f.1r; schaal 9:10: formaat schrijfspiegel 260:170 mm.]

snel en ingrijpend wijzigende spellingsgewoonten al spoedig in onbruik zullen zijn geraakt. Het is overbodig te zeggen dat de kans dat nog een fragment behouden bleef, geringer was naarmate een handschrift vroeger werd opgeruimd.

Later, in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, de periode waarin de handschriften op grote schaal vernietigd werden,[12] lijken de kansen al evenmin gelijk. De weinige verzamelaars die wij kennen, verkozen kronieken uit historische belangstelling of geïllumineerde boeken vanwege de verluchting; anderen koesterden om uiteenlopende redenen middeleeuwse religieuze literatuur en gebedenboeken. Maar nergens is er een spoor van interesse voor de simpel uitgevoerde literaire handschriften. Daarentegen vond didaktische literatuur nogal eens zijn weg naar een klooster. Binnen die muren was, althans in het Zuiden, de mogelijkheid van integraal behoud heel wat groter.[13] Zelfs als de boeken er ooit werden opgeruimd, lijkt de kans naar verhouding groot dat er toch een enkel fragment behouden bleef. Eenmaal afgedankt zal het materiaal er immers vooral in eigen werkplaatsen gebruikt zijn. Heel wat kloosters beschikten over een eigen binderij; die zal zich graag over het uitschot van de bibliotheek hebben ontfermd.

Perkament en papier

Dat laatste brengt ons tot een andere factor die niet ongenoemd mag blijven: de aard van het materiaal. Papier en perkament vonden verschillende toepassingen. Papier, dat pas in de vijftiende eeuw meer algemeen werd, is in de oude binderij maar op bescheiden schaal gebruikt.[14] Vooral in de zestiende eeuw maakte men er lichte platten van door een aantal vellen op elkaar te lijmen.[15] Maar in de praktijk werd maar zelden een echte codex gebruikt; een afgedankt boek, proefvellen van een drukker, oude rekeningenboeken en dergelijke konden daarvoor even goed dienst doen. Perkament werd voor dat doel op veel breder schaal toegepast. Het was het beste materiaal voor de bekende traditionele banden met houten borden, die vanaf de middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw in zwang waren; men plakte er de binnenzijde van de band mee af of maakte er een stevig scharnier van tussen boekblok en bord.[16] Tot in de zeventiende en achttiende eeuw werd het tot bindstrookjes verknipt waarop katernen werden gehecht. Zo bleven er heel wat meer fragmenten van perkament dan van papier gespaard. Maar van beide soorten moet het meeste

12 Een dramatisch voorbeeld is de ondergang van de liturgische boeken van IJsselstein, hieronder besproken in 11: 'IJsselstein en de Oranje-Nassaubibliotheek'.

13 Vgl. hieronder, 7: 'De overlevering van de geestelijke literatuur'.

14 In Duitsland was het papier vroeger meer in gebruik in de boekenwereld dan in Frankrijk; zie C. Bozzolo, E. Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au moyen-âge* (Paris 1983), p.64-72, p.370-72.

15 Een goed gedocumenteerd voorbeeld is de vondst in 1971 van de Reinaertfragmenten, hs. Brussel, KB, IV 774; zie J. Deschamps, 'Nieuwe fragmenten van *Vanden vos Reynaerde*' in E. Rombauts e.a. (ed.), *Aspects of medieval epic, Proceedings of the international conference, Louvain, 1972* (Leuven 1975), p.199-206; editie W.E. Hegman, 'De "Brusselse fragmenten" van *Reynaert I*', in P.M. Gilhuys e.a. (red.), *Zestig jaar Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten', Jubileumboek 1988-89* (Hulst 1989).

16 Daarnaast moeten boeken in omslagen van allerlei soort worden vermeld, waarvoor soms resten van perkamenten handschriften zijn gebruikt. Voorbeelden geeft Kienhorst 1988.

eenvoudig voorgoed verdwenen zijn. Papier had weinig waarde en oude handschriften werden voor scheurpapier verkocht. Perkament was kostbaarder; het vond als water- en luchtdicht materiaal allerlei toepassingen en het leende zich uitstekend als grondstof voor de bereiding van lijm, reden waarom elke dorpsschilder of -timmerman tot in de negentiende eeuw toe belangstelling had voor oude handschriften.[17]

Typen handschriften

Keren wij met dit voor ogen terug naar wat behouden bleef dan kunnen wij enkele algemene karakteristieken van handschriften met berijmde literaire werken vaststellen voor de veertiende eeuw. Het lijstje van negen handschriften geeft daarvan een goed beeld.

Het meest gebruikelijk was perkament, opgedeeld in katernen van vier dubbelbladen en ca. 27 tot 30 cm. hoog. De bladspiegel was ingedeeld in twee kolommen van 40 tot 50 regels elk; de tekst was meestal in een duidelijke *littera textualis* geschreven, die zich goed leende om voorgelezen te worden (afb.32). Dezelfde vormgeving komt ook voor bij veel berijmde handschriften met een didaktische of historische inhoud (afb.33). Ongetwijfeld waren de boeken van dit type niet te zwaar. Een band van gewone omvang zal een 10 tot 15 katernen hebben bevat en dus een 13 tot 23.000 regels hebben geteld. Omdat de meeste epische werken veel korter zijn, impliceert het dat ze bij deze opmaak gebonden meestal in verzamelbun-

17 Enkele saillante voorbeelden. Omstreeks 1850 (!) werden de kostbare, maar onooglijke fragmenten van de *Floris ende Blancefloer* (Leiden, UB, Ltk. 2040) bij toeval 'uit de keuken' gered; aldus J.A. Alberdingk Thijm in *Dietsche Warande* 1(1855), p.496. Wat er achter deze mededeling schuilt is thans ontrafeld door K. van Dalen-Oskam in *Spiegel der Letteren* 36(1994), inz. p.249-262. In dezelfde tijd werd het nog vrij volledige unieke handschrift van Broeder Geraerts *Leven van Sint Lutgart* en dat van *Sint Christina* (Amsterdam, UB, I G 57, 56) nog op het nippertje door een buitenstaander als kostbaar herkend (zie Deschamps 1972, nr.15a). Het enige volledige handschrift van Veldekes *Servaes* (thans Leiden, UB, BPL 1215) werd door een liefhebber van oudheden als scheurpapier op een toilet aangetroffen. Aldus G.A. van Es, ed., *Sint Servaes Legende* (Antwerpen, enz. 1950), p.16; vgl. Deschamps 1972, nr.15b. Een reusachtig handschrift van de *Spiegel historiael* in vier kolommen is nog in de Nieuwe Tijd versneden tot omslagen voor landmetersre-keningen, waarover meer in het in n.21 geciteerde artikel van Deschamps.

dels

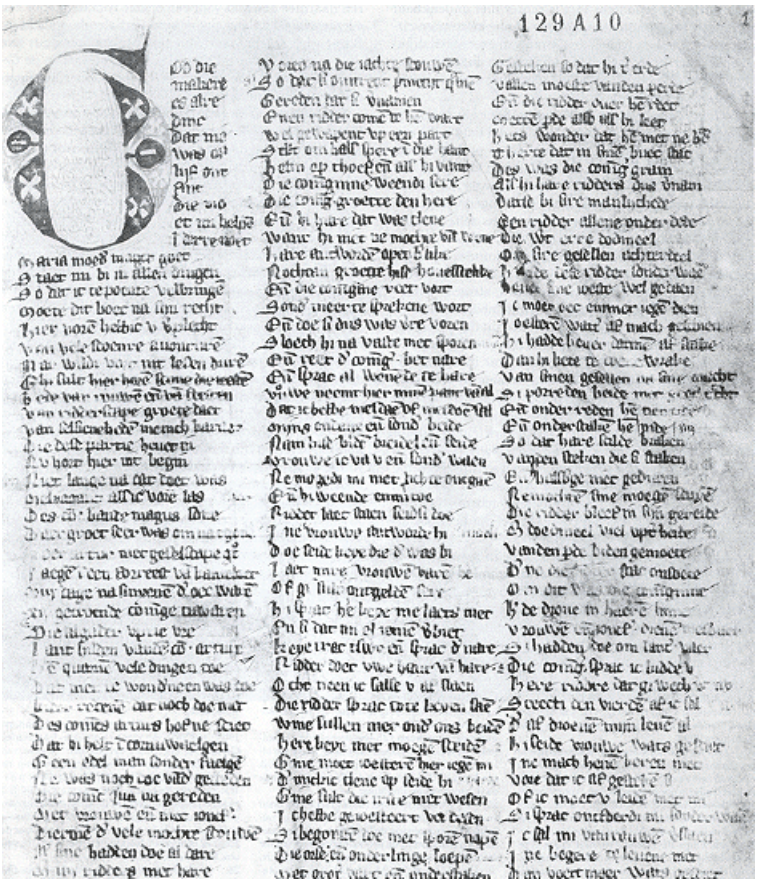

Afbeelding 34. Literair handschrift op perkament in drie kolommen, *littera textualis*. Lancelotcompilatie. Antwerpen (?), ca. 1320/25 [Den Haag, KB, 129 A 10, f. 1r, detail: formaat schrijfspiegel 225/35:155/60 mm.]

werden opgenomen. Het is echter niet ondenkbaar dat er ook losse bundeltjes van een of meer katernen circuleerden. Daarop wijzen de sporen van excessieve slijtage op een eerste of laatste blad, die hier en daar zijn waar te nemen, in combinatie met de scheiding tussen teksten bij katernovergangen.

De hier beschreven opmaak was minder geschikt voor een werk van groter omvang. Men kon dat natuurlijk uitsplitsen over verschillende banden. In de praktijk is dat ook wel gebeurd. Maar in plaats daarvan koos men ook wel voor een ander type boek: men vouwde het perkament tot een royaler formaat, het werd ingedeeld in drie kolommen van een zestig regels elk, soms zelfs vier. De teksten waarbij wij dit type aantreffen, behoren tot de langste in de Middelnederlandse letterkunde: de al genoemde Haagse Lancelot (afb.34) en enkele fragmenten van dezelfde of soortgelijke compilaties, alsmede Maerlants *Historie van Troyen*[18] en de Middelnederlandse bewerking van de *Geste des Loherains*,[19] alle uit de veertiende eeuw. De Nederlandse traditie verschilt voor dit soort literatuur niet van wat wij elders, vooral in Frankrijk, waarnemen.[20] Een overeenkomstig formaat en bladindeling treft men ook aan bij de grootste didaktische werken, met name de *Rijmbijbel* en de *Spiegel historiael*. De reusachtige omvang van met name het laatste werk leidde zelfs tot een opmaak in vier kolommen op grote bladen van ca. 40 tot 50:32 tot 35 cm. Zo'n formaat liet een schrijfspiegel toe van ca.35:25 cm. met kolommen van ruim 70 tot 80 regels. Dit leidde tot een heel efficiënt gebruik van het schrijfmateriaal, al was het resultaat wel dat het boek alleen op een lezenaar te hanteren was.[21]

Vòòr 1400 was er nog een derde type in zwang. Het is de helft kleiner dan het type in twee kolommen en kan dus als een octavo-formaat worden beschouwd tegenover de eerder besproken handschriften die men voor quarto's en folio's moet houden.[22] Deze 'pockets' telden ongeveer 25 regels over de volle breedte van de bladspiegel en konden bij 120 folia dus al een 6000 regels tekst bevatten.[23] Zij waren daarmee geschikt voor een enkele roman of voor een verzameling van een paar korte

18 Vgl. Kienhorst 1988, p.196-210.

19 Kienhorst 1988, p.115-122; vgl. J.B. van der Have, *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel* (Schiedam 1990).

20 Zie voor de Franse literaire handschriften in het algemeen H.J. Martin e.a., *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit* (Paris 1990) met platen die de neerlandicus doen watertanden. Vooral het illustratiemateriaal bij de artikelen van G. Hasenohr is in dit kader van belang. In de Zuidelijke Nederlanden ontwikkelde zich onder het maecenaat van Filips de Goede een heel eigen type handschriften met een eigen schrift, de *bourguignonne*, die op het hoogste niveau een extreem grote regelafstand vereiste en dus vaak leidde tot grote formaten.

21 J. Deschamps, 'De fragmenten van twee handschriften van de *Spiegel historiael* in vier kolommen', in *Huldealbum J.F. Vanderheyden* (Langemark 1970), p.51-79. Sindsdien vond J.A.A.M. Biemans fragmenten van nog twee handschriften, besproken in zijn 'Nieuwe fragmenten van handschriften van de *Spiegel historiael* in vier kolommen', in *TNTL* 99(1983), p.1-40.
Een ander specimen van een opmaak in vier kolommen is de zgn. *Roman van Caesar*, waarvan alleen fragmenten bewaard zijn. Het is mogelijk een kroniek. Zie Kienhorst 1988, p.26-28, met de daar aangehaalde literatuur.

22 Bij perkament is het bibliografisch formaat vaak moeilijk vast te stellen, evenals de oorspronkelijke afmetingen van de huid. Een goed gedocumenteerd inzicht in de problematiek, ook inzake de bibliografische formaten, geeft J.P. Gumbert, 'Sizes and formats', in M. Maniaci e.a. (ed.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, Studi e Testi 357-58, (Città de Vaticano 1993), vol.1, p.227-63.

23 H. Kienhorst in Nijmegen heeft een dissertatie over dit type handschriften in voorbereiding.

verhalende gedichten. Binnen het bestek van de hier besproken literatuur kan gewezen worden op de Nederlandse *Nibelungen* en de *Geraert van Viane*, beide alleen maar bekend door fragmenten van het kleine type.[24]

Interessanter is de verhouding tussen grootte en aantal handschriften bij werken die met beide typen vertegenwoordigd zijn: bij de *Karel ende Elegast* zijn er brokstukken van drie kleine op drie grote handschriften aan te wijzen, bij de *Reinaert I* een op drie, bij de *Floris ende Blancefloer* een op twee.[25] De overlevering van *Vanden levene ons heren* en van enkele heiligenlevens wijst in eenzelfde richting.[26] Wij moeten dan ook aannemen dat kleine handschriften bij werken die naar omvang en structuur ervoor in aanmerking kwamen, minder zeldzaam zijn geweest dan men zou geloven op grond van wat er bewaard is. Hier speelt de overlevering ons weer parten. Kleine formaten waren maar beperkt bruikbaar als bindmateriaal; bovendien zullen zij in het algemeen vroeger zijn afgedankt, omdat het meestal onooglijke boekjes betreft. Hier speelt de overlevering ons weer parten. Kleine formaten waren maar beperkt bruikbaar als bindmateriaal. Bovendien zullen zij vaak eerder zijn opgeruimd, omdat het onooglijke boekjes zijn. Het is verrassend dat sommige fragmenten van dit type tot de oudste bronnen behoren. De Rotterdamse *Reinaert*, de Nederlandse *Nibelungen* en de *Floris ende Blancefloer*, zijn alle vroeg; ze zijn op het einde van de dertiende eeuw te dateren.

In de veel rijkere Franse overlevering vindt men nogal wat volledige handschriften van dit type die betere perspectieven voor verder onderzoek bieden dan het schaarse Middelnederlandse materiaal. Men heeft wel gedacht dat sommige ‘manuscrits des jongleurs’ zouden zijn geweest, boekjes waarmee rondreizende voordragers op pad gingen. Dat vermoeden, hoe aantrekkelijk ook, kan niet meer dan een veronderstelling zijn zolang het materiaal niet grondig is onderzocht tegen de achtergrond van

24 *Nibelungen*: Londen, BL, Egerton 2323, fol. 1-2 (Kienhorst 1988, p.146-47). *Geraert van Viane*: Berlijn, SBPKB, Germ. fol. 751,2 (Kienhorst 1988, p.61).

25 Zie voor de *Karel ende Elegast*, Kienhorst 1988, p.80-87; de nieuw ontdekte fragmenten Gent, UB, hs. 896A kregen een uitgave van J.W.E. Klein, ‘De Gentse fragmenten van de “Karel ende Elegast”’, in *TNTL* 105(1989), p.85-113. Voor de *Reinaert I*, Rotterdam, GB, 96 B 5 (waarbij ik het jongere, in de jaren zeventig ontdekte Brusselse fragment, IV 774, hierboven n.15, vanwege de late datum terzijde liet). Voor de *Floris en Blancefloer*, Kienhorst 1988, p.55-56; vgl. ook Klein, *a.w.* (n.2).

26 Zie W.H. Beuken (ed.), *Vanden Levene Ons Heren* (Zwolle 1968), vgl. Deschamps 1972, nr.13. Voorts, Broeder Geraert, *Leven van Sinte Lutgaerd* en *Leven van Sinte Kerstine* (Deschamps 1972, nr.18; de Kopenhaagse Lutgard (Deschamps 17). Vgl. ook R. Lievens, ‘Een pocketboek van Augustijnken’, in *Verslagen en mededelingen van de Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1964, p.223-27.

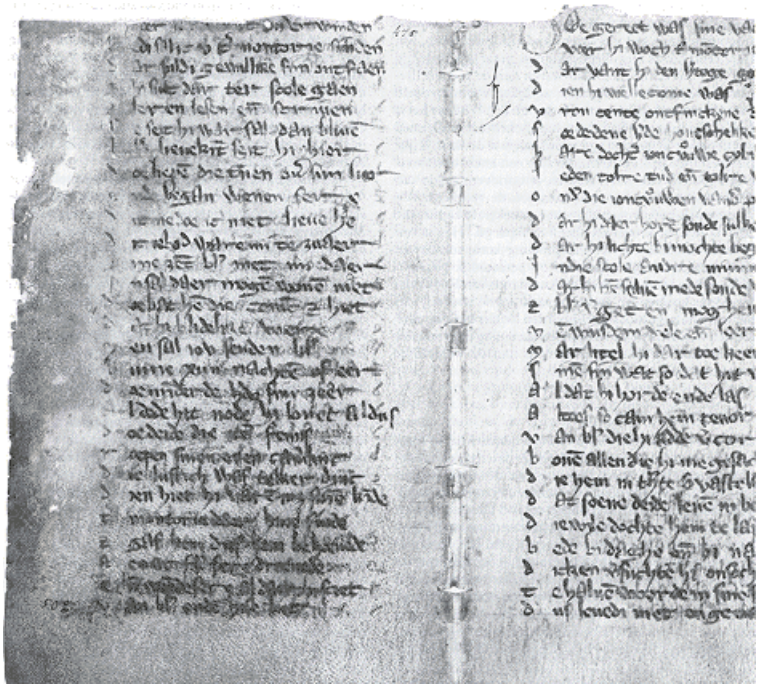

Afbeelding 35. Ridderroman in zakformaat met sterk persoonlijk bepaald schrift. Roman van Foris ende Blancefloer (gehavende bladen). Vlaanderen, einde 13e eeuw.
[Leiden, UB, Ltk. 2040, f.1v-2r]

de hele Westeuropese traditie.[27] In dit verband is het opmerkelijk dat de al genoemde *Floris ende Blancefloer*- fragmenten met een vluchtige hand zijn geschreven, wat impliceert dat ze niet alleen voor ons, maar ook in de tijd zelf heel wat lastiger leesbaar waren dan de gewone literaire handschriften in *textualis*; zij lijken vooral bedoeld voor iemand die de tekst al kende (afb.35).[28] Maar het is beslist niet juist om deze kleine handschriften nu allemaal zonder meer in handen van voordragers te denken. Rijke burgers in de grote steden, die zich een enkel boek voor eigen gebruik wilden en konden veroorloven, gaven aan die simpele uitvoering misschien ook de voorkeur. Wij kennen maar één voorbeeld van een bekende kopiist die zo'n boekje voor zichzelf heeft aangelegd. Het is het *Rincluus*-handschrift, een verzameling korte teksten en excerpten, duidelijk afgestemd op persoonlijk gebruik. Het werd vervaardigd door de Anonymus van Rooklooster, wiens boeken van groter formaat tot de boekerij van het gelijknamige klooster behoorden. Maar het gaat hier om een handschrift van een monnik en mag daarom niet zonder meer gelijk gesteld worden aan de wereldlijke handschriften.[29]

Maatschappelijke context

Zelfs een diepgaande studie van een handschrift of fragment laat zelden een zo nauwkeurige datering en lokalisering toe als de *Rincluus*. De vraag naar de maatschappelijke context waarbinnen een handschrift oorspronkelijk gefunctioneerd heeft, is dan ook vrijwel alleen door een toevalsvondst te achterhalen, als het document zelf daarover geen expliciete informatie geeft. En dat laatste is maar zelden het geval. Lieftinck heeft in een inspirerend *Pleidooi voor de philologie in de oude en ruime betekenis van het woord*[30] gewezen op de perspectieven die een aandachtige beschouwing van de overgeleverde stukken tegen de achtergrond van een gedetailleerde kennis van de cultuurgeschiedenis kan leveren. Hij schetste daarbij de uitkomsten die hij verwachtte op grond van zijn jarenlange ervaring en op basis van verschillende detailstudies waarin hij eerder enkele aspecten had aangesneden. Ik denk daarbij met name aan zijn beschouwing over het Groningse Maerlanthandschrift. De grote vraag blijft wie de opdrachtgevers en lezers zijn geweest van de wereldlijke handschriften die wij nu nog kennen. Men denkt allereerst aan de adel, die echter Lieftinck wees er al op - eerst in Vlaanderen, later ook in Brabant, steeds meer voor de Franse cultuur zal hebben gekozen.[31]

27 Vgl. G. Hasenohr, 'Les chansons de geste', in H.-J. Martin e.a., *Mise en page*, 1990 (n.20), p.239-44.

28 In dit kader wees ik oorspronkelijk ook op de intrigrerende rasuren (met het mes uitgekrabde woorden), die ik contemporain dacht. K. van Dalen-Oskam heeft echter in *Spiegel der Letteren* 36(1994), p.249-77, aangetoond dat deze bewerking te wijten is aan een negentiende-eeuwse bezitter in gewetensnood. Die wilde de in zijn ogen scrabeuze passages verwijderen om zijn geweten te ontlasten!

29 Hs. Gent, UB, 1374; zie J. Deschamps (ed.), *The Vienna Manuscript of the 'Second Part' of the 'Spiegel Historiael'*, Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in facsimile 1, p.46.

30 *TNTL* 81(1965), p.58-84.

31 G.I. Lieftinck, *Problemen met betrekking tot het Zutphens-Groningse Maerlant-handschrift*. Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. 22, 2 (Amsterdam 1959); vgl. voor het handschrift (Groningen, UB, hs. 405, Deschamps

Veel onzekerder in dit expansieproces is de rol van de 'burgerij', waarvan de bovenlaag zeker in de veertiende eeuw de kunst van het lezen en schrijven verstond.[32] Maar lazen zij ook literatuur? En zo ja, wat lazen zij dan? De aanwijzingen die tot nu toe aan het licht zijn gekomen, zijn schaars en vaak onduidelijk. Het is allerminst zeker of de enigmatische figuur van Everaert Taybaert, die omstreeks 1410 een 'leescamer' te Gent exploiteerde, ook een bibliotheek hield zoals Duverger suggereerde.[33] Maar hoe het ook zij, al omstreeks 1340 schijnt de boekhandelaar in de Vlaamse steden ingeburgerd als wij de in deze bundel eerder geciteerde teksten over Goris, Ghilbeerd en Vrouw Ysabiaus kunnen vertrouwen.[34] Ongetwijfeld zal 'Goris de liberaris' vooral school- en gebedenboekjes hebben verkocht. Maar onze vraag is of hij daarnaast ook belangstelling had voor literatuur. Met de kopiisten is het al niet anders. Hun bedrijfjes zullen in de regel een bestaan gevonden hebben in de binnen de steden onvermijdelijke produktie van zakelijke en administratieve bescheiden.[35]

Soms verraden de bewaarde handschriften nog iets van de wijze van produktie. Tenminste twee uit onze lijst van negen, de Haagse Lancelot **[1]** en Comburg **[6]**, bleken bij analyse van het schrift gemaakt door een aantal kopiisten die het werk hadden verdeeld. Opvallend veel handschriften zijn het resultaat van verschillende handen en zelfs literaire fragmenten blijken soms door meer dan één kopiist te zijn geschreven, al kan men daar bij de geringe

1972, nr.26) nu J.M.M. Hermans, *Het Gronings Zutphense Maerlanthandschrift* (Groningen 1979). Een bibliografie van de artikelen van Lieftinck in het veld van de medioneerlandistiek staat in *Neerlandica manuscripta, Essays presented to G.I. Lieftinck*, Vol.3 (Amsterdam 1976).

32 Onze kijk op de receptie van literatuur in de veranderende sociale wereld van de late middeleeuwen is sinds dit artikel in 1975 voor de eerste keer gepubliceerd werd, drastisch gewijzigd en verdiept door studies van Herman Pleij, Frits van Oostrom en hun leerlingen, waarbij de eerste de stadscultuur centraal stelde, de tweede de hofcultuur. Anno 1995 kan men deze sociale laag eigenlijk niet meer aanduiden met de term 'burgerij' (die een typisch negentiende-eeuwse connotatie heeft), zoals in de eerste uitgave van dit artikel! Zie vooral de twee centrale studies: F.P. van Oostrom, *Het woord van eer, Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) en H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511, Literatuur en stadscultuur tussen late middeleeuwen en nieuwe tijd* (Amsterdam 1988). De publikaties leidden tot een discussiedossier in *BMGN* dat vooral vanwege de inbreng van historici van belang is, respectievelijk 105(1990), p.378-93 en 106(1991), p.421-50. Zie voorts de bundel van H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt, Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*, NLCM 4 (Amsterdam 1991); Vgl. J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid, Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, NLCM 9 (Amsterdam), inz. p.17-19.

33 J. Duverger, 'Enkele aantekeningen betreffende de Gentsche Middelnederlandsche literatuur', in *Album Frank Baur*, dl.1 (Antwerpen 1948), p.227-234.

34 De passages zijn volledig geciteerd in, hierboven, 1: 'Van schrijven naar drukken'.

35 Vgl. hieronder, 5: 'Een atelier in de archieven'.

omvang van de brokstukken vrijwel nooit vaststellen of er ook van samenwerking sprake was.[36] Die distributie van schrijfwerk lijkt op een zekere organisatie in de produktie te wijzen, wat doet vermoeden dat er toen al sprake was van een min of meer geregelde vraag. In dat licht zijn ook de Gentse lijstjes met boektitels interessant die min of meer toevallig via de weeskamer bij de inventarisering van boedels zijn geregistreerd. Zij bewijzen dat aanzienlijke stedelingen in de tweede helft van de veertiende eeuw ook zelf boeken bezaten; het didaktische element overheerst er duidelijk en dat zal niemand verwonderen. Wie zich een enkel boek kon permitteren, zal zich eerder 'nutte leringe' dan 'fraaie', maar 'logenachtige historien' hebben verschaft. Desondanks ontbreekt de verhalende literatuur er niet geheel.[37] Trouwens het feit dat schrijvers als Maerlant en Boendale, evenals de Anonymus van *Vanden Levene Ons Heren*, zich in hun strijd om de waarheid fel verzetten tegen de verzonnen verhalen van het traditionele genre, doet vermoeden dat dat soort literatuur bij hun achterban bekendheid genoot.[38]

Kunnen deze verwijten zich nog richten tegen de belangstelling die er voor de romanliteratuur in de bekende centra in Brabant en Vlaanderen bestond, op het einde van de eeuw beschikken wij over een getuigenis uit de oostelijke grensgebieden waaruit blijkt dat de gewraakte boeken ook daar in wereldlijk milieu een publiek vonden. Gerard Zerbolt van Zutphen, een Deventer broeder van het Gemene Leven, klaagt in zijn pleidooi voor het goed recht van de leek op stichtelijke literatuur dat de belangstelling naar andere boeken ging:

36 Vgl. de talrijke gegevens verzameld in Kienhorst 1988 en Klein, *a. w.*, (n.2); daarnaast ook H. Kienhorst en H. Mulder, 'Copiisten van Middelnederlandse literaire handschriften', in *Dokumentaal* 15(1986), p.93-95.
Overigens past hier een waarschuwing. Het begrip 'hand' suggereert dat het gaat om een persoon. Dat zou ideaal zijn. De praktijk is weerbarstiger omdat handen soms opzettelijk naar identiteit tenderen. Instructief is G. Noordzij, 'Die Hände der sieben Schwestern', in *In navolging, Opstellen voor C.C. de Bruin* (Leiden 1975), p.180-88.
Hoe lastig het oordeel soms is blijkt bijv. bij de kwestie van de Berlijnse *Renout van Montalbaen*-fragmenten, Berlijn, SBPKB, Germ. fol. 751, 1 (Kienhorst 1988, p.171-72). Ze zijn volgens Deschamps 1972, nr.3, van één hand. Heel anders oordeelde P.J. Diermanse in zijn *Renout van Montalbaen, De Middelnederlandsche fragmenten en het Middelnederduitsche fragment* (Leiden 1939), dl.1, p.8-9, die drie handen meent te onderscheiden; zie echter ook A.M. Duinhoven, 'De Haagse fragmenten van de Renout van Montalbaen', in *De Nieuwe Taalgids* 66(1973), p.177-201. (Over de kopiist B van de Haagse Lancelot, *aldaar*, p.179, nt.10).
In deze bundel wordt een hand onderscheiden als het schrift over een langere passage constanten vertoont ten opzichte van de context, ongeacht het feit of er al dan niet sprake is van verschillende personen. Bij deze kwestie dient ook bedacht dat een kopiist meerdere schriften kan beheersen, zoals het schrijfblad van Herman Strepel (hierboven, afb. 00) demonstreert.

37 N. de Pauw, *Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in Vlaanderen* (Gent 1879); vgl. F. van Oostrom, 'Maerlant voor stad en burgerij', in H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt*, NCLM 4 (Amsterdam 1991), inz. p.61-62.

38 Jacob van Maerlant, *Sinte Franciscus Leven*, vs.31-40 (geciteerd, hierboven, in 1: 'Van schrijven naar drukken'). Meer materiaal bij J. Te Winkel, *Maerlants werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw* (Gent, enz. 1892), p.395-426; Jan van Boendale, *Der leken spieghel*, III, 15, vs.119-208; *Vanden Levene Ons Heren*, vs.1-29.

> ‘Ende och leider der leken is huden dages voel / die stederpasse lesen die boeken / van Rolant / van olifier / vanden strijt van troyen / ende van anderen idelen ende onnutten fabulen.’[39]

Wij kunnen er, meen ik, veilig uit concluderen dat het lezen van literatuur zich ook buiten de kerngebieden om breder ontplooid had dan wij op grond van de bewaarde handschriften voor mogelijk hadden gehouden.

Papieren handschriften in de vijftiende eeuw

Proberen wij de ontwikkeling in de vijftiende eeuw te volgen dan stoten wij op een merkwaardige lacune. De traditie lijkt met het Hulthemse handschrift van ca. 1410 **[9]** vrij abrupt af te breken; er zijn nauwelijks latere fragmenten van literaire werken gevonden. Wel resten ons de eerder genoemde handschriften van de *Merlijn* en de *Historie van Troyen*, maar die verraden door de taal een herkomst uit het overgangsgebied tussen de Nederlanden en Duitsland. Dat geldt ook voor de handschriften van de *Seghelijn van Ierusalem* en de ripuarische *Roman van Limborch*. Het zijn alle vier net als Hulthem simpele handschriften, geschreven op papier in een *littera cursiva* (afb. 36).[40] Daarentegen lijkt het alsof Vlamingen, Brabanders, Hollanders en Stichtenaren en masse de roepstem van Gerard Zerbolt hebben gehoord en de ridderromans en wat dies meer zij hebben afgezworen, zij het niet voor lang. Aan het einde van de eeuw duiken ze immers weer op, en dan in grotere aantallen dan ooit te voren, als ze door drukkers, soms herbewerkt, op de markt worden gebracht. Dank zij de vrijwel voltooide inventarisatie van de vroege drukken uit de Nederlanden kan men zich gemakkelijk een beeld vormen van wat er gepubliceerd werd, althans voor zover er exemplaren van bewaard zijn. Want van heel wat oplagen is niets meer over.[41]

Het is bekend dat de vroegste drukkers wars waren van experimenten en zich vooral richtten op boeken waar traditioneel een vraag naar bestond; inhoudelijk voegden zij aanvankelijk weinig nieuws toe aan het repertoire. Het is dan ook aannemelijk dat er al een levendig verkeer van dit soort werken bestond, vóór de drukkers met hun uitgaven kwamen. Maar merkwaardig genoeg zijn juist die

39 Gerard Zerbolt van Zutphen, *De libris teutonicalibus*, geciteerd naar de Middelnederlandse vertaling volgens de editie van J. Deschamps in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis* 14 (1960), het citaat op p.82.

40 MAERLANT, *Merlijn* (of correcter *Historie van den Grale* en *Merlijns boec*): Burgsteinfurt, Fürst zu Bentheimsche Schlossbibliothek, B 37 (Kienhorst 1988, p.66-67, Deschamps 1972, nr.7c). MAERLANT, *Historie van Troyen*: Brussel, KB, IV 927, olim Schloss Wissen (Kienhorst 1988, p.66-67, Deschamps 1972, nr.8b). *Seghelijn*: Berlijn, SBPKB, Germ. fol. 922 (Kienhorst 1988, p.188). HEIN VAN AKEN, *Roman van Limborch* (ripuarisch): Brussel, KB, 18.231 (Kienhorst 1988, p.102-3). Alle handschriften op papier, in een *littera cursiva*.

41 De vroegste drukken zijn beschreven in Campbell (met de nodige supplementen) en vervolgen. Een goed beeld van een ‘literaire’ drukker-uitgever uit de vroege zestiende eeuw schetst P.J.A. Fransen, *a.w.*, n.11. Daar blijkt ook dat er van drukken geen enkel exemplaar kon overblijven. Meer materiaal op dat gebied, maar heel wat minder grondig en systematisch bij L. Debaene, *De Nederlandse Volksboeken* (Antwerpen 1951).

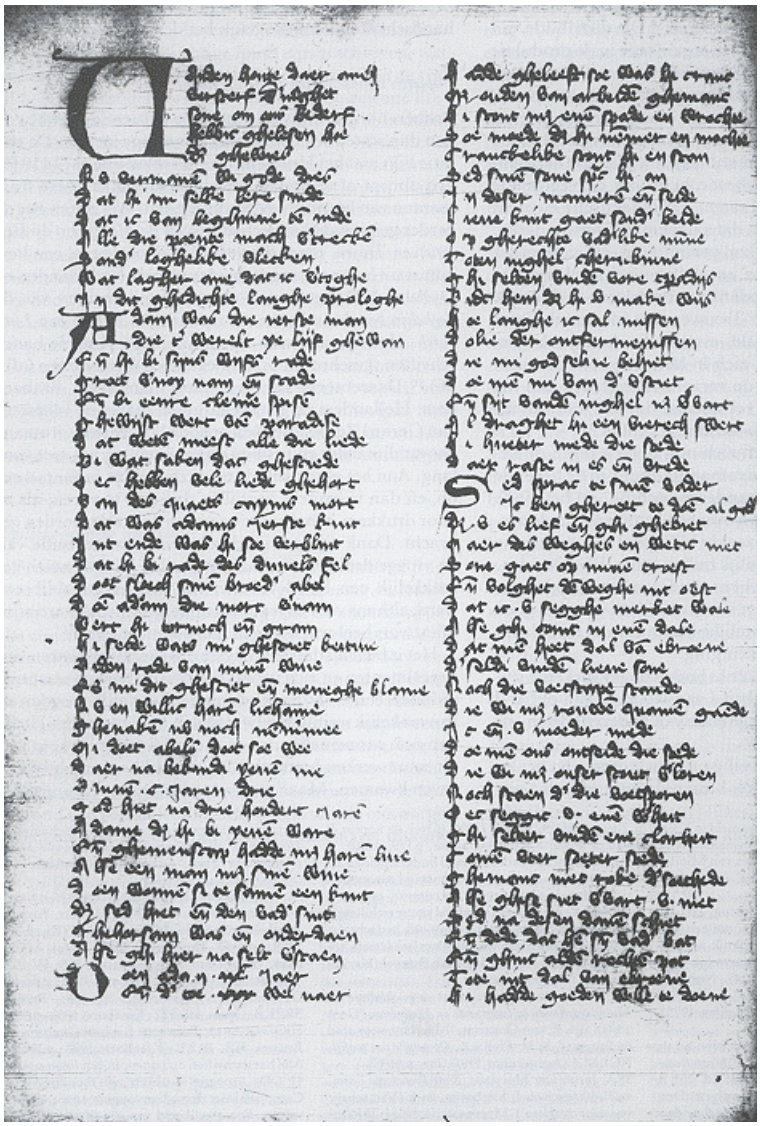

Afbeelding 36. Literair handschrift op papier in twee kolommen, *littera textualis*. Het zgn. Hulthemse handschrift, waarin de kolommen van de hoofdletters eenvoudig door een doorgetrokken rode streep gerubriceerd zijn. Brabant, ca. 1400/10.
[Brussel, KB, hs. 15.589-623, f.15v *Boec vanden houte*); verkleind, formaat schrijfspiegel 215:155 mm.]

handschriften vrijwel niet teruggevonden. Het kan natuurlijk zijn dat sommige fragmenten van later datum blijken dan tot nu toe wordt aangenomen. De bestudering van de paleografische ontwikkelingen in de Late Middeleeuwen heeft nu eenmaal pas de laatste decennia meer aandacht gekregen, terwijl veel fragmenten al weer lang geleden aan een expertise onderworpen zijn. Men kan in een enkel geval inderdaad wijzen op een spectaculaire verschuiving in de opinie over de ouderdom. Toch ziet het er niet naar uit dat het beeld voor wat de literaire handschriften betreft, zich ingrijpend zal wijzigen.[42]

De vraag blijft waar die jongere literaire handschriften dan zijn gebleven. Kijken wij nog eens naar de eerder genoemde handschriften van de vijftiende eeuw van over de grenzen, dan kunnen wij enkele veranderingen in het uiterlijk van de boeken constateren, die zich in eigen land aankondigen in het Hulthemse handschrift. Het dure perkament is vervangen door het wat minder kostbare papier en in plaats van de *littera textualis* komt de vluchtiger en lastiger leesbare *littera cursiva* bij dit soort boeken in zwang.[43] Eenzelfde zwenking kan worden geconstateerd bij andere handschriften die niet behoren tot de literatuur, maar die alle dit gemeen hebben: ze zijn, te oordelen naar de inhoud, vooral bestemd voor partikulier gebruik. Ze zijn minder kostbaar en tegelijkertijd persoonlijker van karakter en eerder bestemd voor een lezer dan een voorlezer. Karakteristieke voorbeelden zijn de eerder genoemde, in de jaren zeventig ontdekte Reinaertfragmentenen of het met eenvoudige pentekeningen geïllustreerde exemplaar van Potters *Der Minnen Loep* (afb.14, p.00).[44]

Dit soort handschriften, dat bij ons nu bijna onvindbaar is, moet hier even algemeen zijn geweest als elders in Europa, in gebieden met een vergelijkbare ontwikkeling en cultuur. Zij moesten hier wel verloren gaan omdat er na korte tijd geen belangstelling meer voor was en omdat zij na de opkomst van de boekdruk terzijde werden geschoven. In landen waar familietraditie voor een betere conservering zorgde, kunnen wij zien dat er zelfs gespecialiseerde ateliers waren, die dit soort boeken voor particulieren op grote schaal vervaardigden. Het bekendste voorbeeld is de Elsasser werkplaats van Diebold Lauber in Hagenau van omstreeks 1427-65, waaraan tientallen met rappe pentekeningen verluchte handschriften kunnen worden toegeschreven. De klantenkring is daar zelfs bij benadering te traceren.[45]

Bij ons moeten wij het vooral hebben van toevallig bewaarde boekenlijsten. Drie voorbeelden zijn bekend. Het meest geciteerd is het nogal literair gekleurde lijstje van Everwijn van Bentheim (1397-1454), juist over de landgrens met Duitsland. Het staat opgetekend voorin het genoemde Merlijn-handschrift:

> ‘Item dit sint de boke de joncher Euerwyn van guterwiek Greue to benthem heuet. Ten ersten dit boeck merlin. Item twe nye boke van lanslotte vnde eyn olt boeck van lanslotte / vnde Item de olde vermaelde Cronike / vnde josaphat / vnde sinte Georgius leygende / vnde dat schachtaffels boeck /

42 Zie naast Kienhorst 1988 vooral J.W.E. Klein, *a.w.* (n.2).
43 Vgl. over de schrifttypen, hierboven, 2: ‘De opkomst van een nieuw schrifttype’.
44 Zie ook de papieren epische fragmenten Amsterdam, UB, I A 24, 1, (Kienhorst 1988, p.183), Stockholm, Statens Historika Museum, Inv.nr 22.895:5 (Kienhorst 1988, p.195).
45 Aan Lauber worden thans 69 handschriften toegeschreven. Zie *LMA* 3, k.986 met literatuur.

van sinte Cristoffers passije. Item van allexander / Item de markijne willem / Item percevale'[46]

De twee andere lijsten kwamen pas in de laatste jaren aan het licht. Het oudste somt naast allerlei kostbaarheden de boeken op die de Gelderse hertog Jan van Egmond in 1453 naliet. Ook daar zijn vooral Middelnederlandse boeken genoemd. De lijst is niet alleen veel langer dan de Bentheimse, ze is ook nauwelijks literair; ze omvat opmerkelijk veel lering en vooral ook artes-literatuur.[47] Een derde lijst, tenslotte, geeft het boekenbezit van Maria van Loon, die gehuwd was met Jan van Nassau. Ze omvat alleen maar stichtelijke literatuur in de landstaal; de paar bekende literaire werken uit haar bezit, die niet in de lijst zijn opgenomen, zullen vooral de interesse van haar echtgenoot weerspiegelen.[48] Alle drie lijstjes komen dus uit de hoogste kringen. Om naar een lager niveau door te dringen zullen we het vooral moeten hebben van een systematische bewerking van de eigendomsnotities in handschriften.[49] Het nogal globale beeld dat wij nu hebben, zal dan ongetwijfeld kunnen worden genuanceerd. Maar ook dan zal blijken dat lerende en stichtende literatuur domineert, ten onzent misschien nog sterker dan in het omringende buitenland.

46 Tekst naar Deschamps 1972, nr.7, waar Everwijn van Bentheim geïdentificeerd is met een kleinzoon van de genoemde, Everwijn II (1461-'98). Sodmann heeft in zijn editie Jacob van Maerlant, *Historie van den grale und Boek van Merline*, Niederdeutsche Studien 26, (Köln, enz. 1980), p.32,nt. aannemelijk gemaakt dat het de oude Everwijn moet zijn.
Overigens is van de genoemde boeken alleen de Merlijn teruggevonden!

47 De lijst van Jan van Egmond is uitgegeven door G.J.M. Nijsten; zie diens *Het hof van Gelre, Cultuur ten tijde van de hertogen van het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*, (Kampen 1992), p.421-23, vgl. 178-82. Geen van de boeken is bewaard, tenzij in aanmerking zou komen het rijk geïllustreerde, papieren hs. Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek, Cod.Guelf. 18.2. Aug.qu., dat met zijn gevarieerde inhoud precies in de belangstelling van de hertog past, zoals die is af te lezen uit de inventaris; de illustraties van de planeten van de Meester van Evert Zoudenbalch doen een aanzienlijk heer als bezitter vermoeden. (Vgl.in de inventaris o.a. 'Item een boeck vanden heiligen lande'). Marrow dateert het handschrift op stilistische gronden echter later (c.1465-70); vgl. *Golden Age* (1989), nr.64.

48 Uitgegeven door Brinkman, *a.w.* (n.6).

49 Het spreekt vanzelf dat een dergelijk onderzoek, waarvoor de bouwstoffen gereedliggen in de bezittersregisters van de BNM, nogal tijdrovend is. Hoe kleiner de man, hoe lastiger hij terug te vinden is in de archieven! Vandaar dat dergelijke zaken het beste vanuit een bepaalde stad of regio kunnen worden aangepakt. Zie voor Brussel H. Pleij, *Sneeuwpoppen* (n.32) en de in dezelfde noot genoemde discussie. Ook is binnenkort te verwachten een studie van H. Brinkman over het literaire leven in Leiden in de vijftiende eeuw (diss. Univ. van Amsterdam).

De eeuwenlange verwaarlozing van de eigen letterkunde binnen het kleine Nederlandse taalgebied moest wel leiden tot de vrijwel volledige ondergang van de oorspronkelijke rijkdommen. Het ontbrak hier nu eenmaal, in tegenstelling tot Frankrijk en Duitsland, aan een vroege bibliotheektraditie, die tijdig voor conservering had kunnen zorgen. Daardoor ging er over de hele linie veel verloren. Maar er is ook sprake van een vertekening. Van de oudste laag resten, zoals hier uiteengezet, maar schrale sporen. Van de latere literaire handschriften uit partikulier bezit verdwenen vooral twee categorieën: de perkamenten handschriften van klein formaat uit de dertiende en veertiende eeuw, èn de jongere handschriften op papier. Hoewel de laatste oorspronkelijk vele malen talrijker zullen zijn geweest dan de eerste, zijn fragmenten ervan zo mogelijk nog zeldzamer vanwege de aard van het schrijfmateriaal.

Bekorte bibliotheeknamen Verkort aangehaalde literatuur

Bekorte bibliotheeknamen

BL	British Library
BN	Bibliothèque Nationale
BNM	Bibliotheca Neerlandica Manuscripta (Leiden, UB, Afd. Westerse handschriften)
GA	Gemeentearchief
LB	Landesbibliothek
KB	Koninklijke bibibliotheek, etc.
RMCC	Rijksmuseum Het Catharijneconvent (Utrecht)
RMMW	Rijksmuseum Meermanno Westreenianum (Den Haag)
SB	Staatsbibliothek
UB	Universiteitsbibliotheek, Universitätsbibliothek

VERKORT AANGEHAALDE LITERATUUR

AAU: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*
AfGB: *Archiv für die Geschichte des Buchwesens*
AGN: D.P. Blok e.a.(red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 15 dln. (Haarlem 1977-1983)
AGKKN: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*
BBH: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*
BHL: *Bibliotheca Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis* (Bruxellis 1898-'99). *BHL, Suppl.*: -, *Supplementum*, Subsidia hagiographica 12 (Bruxellis 1911). *Suppl. nov.*: H. Fros, -, *Supplementum novum*, Subsidia hagiographica 70 (Bruxelles 70)
Bischoff 1990: B. Bischoff, *Latin palaeography: antiquity and the Middle Ages*, transl. by D.Ó. Cróinín and D. Ganz (Cambridge 1989). Duitse ed.: Berlin 1986, Franse ed.: Paris 1985
Bloomfield 1979: W. Bloomfield a.o., *Incipits of Latin Works on Virtues and Vices, 1100-1500*. The Medieval Academy of America, Publications Nr.88 (Cambridge Mass. 1979)

Byvanck, Hoogewerff: A.W. Byvanck, G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, Tekstdeel, Platen: 2 dln. ('s-Gravenhage 1922-1925)
Campbell: M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, (La Haye 1874). Vervolgd met: Suppléments 1-4, La Haye 1878-1890 (Ook: Reprin 1962)
Clavis: E. Dekkers, *Clavis patrum latinorum* (Steenbrugis 1961) = *Sacris erudiri* 3(1961)
CMD-B: *Manuscrits datés conservés en Belgique*, Notices établies sous la direction de François Masai et de M. Wittek (Bruxelles, etc. 1968-)
CMD-F: R. Marichal, C. Samaran, *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, (Paris 1959-)
CMD-GB, BL: A.G. Watson, *Catalogue of dated and datable manuscripts, c. 700-1600 in the Department of Manuscripts, the British Library* (London 1979)
CMD-NL: *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas: catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*, I: G.I. Lieftinck, *Les manuscrits d'origine étrangère (816-c. 1550)*, 2 tt., II: J.P. Gumbert, *Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVI siècles) et supplément au tome premier*, 2 tt. (Amsterdam, Leiden 1964-1988)
Deschamps 1972: J. Deschamps, *Middelnederlandse Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, Tentoonstelling, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1970, 2e herz. dr. (Leiden 1972)
DSAM: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique, Doctrine et histoire* (Paris 1932-)
Golden Age (1989): H.L.M. Defoer a.o., *The Golden Age of Dutch manuscript painting* (Stuttgart 1989)
Gumbert 1974: J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974)
Gumbert 1989: J.P. Gumbert, *The Dutch and Their Books in the Manuscript Age*, The Panizzi Lectures 1989 (London 1990)
Kienhorst 1988: H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek: een codicologische beschrijving*, 2 dln. (Deventer 1988)
Kriezels (1992): A.S. Korteweg (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen, Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen 1992)
Kruitwagen 1942: B. Kruitwagen, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* ('s-Gravenhage 1942)
LMA: *Lexikon des Mittelalters*, (München, etc. 1980-)
Lourdaux 1967: W. Lourdaux, *Moderne Devotie en christelijk humanisme: de geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw*, Universiteit te Leuven, Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e r., 1 (Leuven 1967)
Lourdaux, Haverals 1982: W. Lourdaux, M. Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio, Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15de-18de eeuw), A Contribution to the Study of Intellectual Life in the Netherlands (15th-18th c)*, Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, s. A, 8, dl.2 (Leuven 1982)
LThK: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Aufl., 14 Tle (Freiburg 1957-1968)
Meinsma 1903: K.O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutphen 1903)

Miscellanea Neerlandica: E. Cockx-Indestege, F. Hendrickx, *Miscellanea neerlandica, opstellen voor dr. Jan Deschamps*, 3 dln. (Leuven 1987)
Mon. Bat.: M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, bew. door P.C. Boeren, Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, dl.45, 4 dln. (Amsterdam 1941-1942)
Mon. Windesh.: *Monasticon Windeshemense*, hrsg. von Wilhelm Kohl, e.a., 4 Tle, Archives et bibliothèques de Belgique, Archief- en bibliotheekwezen van België, Ex.nr. 16 (Brüssel 1976-1984)
NLCM: Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen
NTg.: *De nieuwe taalgids*
Obbema 1973: P.F.J. Obbema, *Een Deventer bibliotheekcatalogus van het einde*

der vijftiende eeuw, Een bijdrage tot de studie van laat-middeleeuwse bibliotheekcatalogi, Archives et bibliothèques de Belgique, Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranr. 8, 2 dln. (Brussel 1973)
OGE: *Ons geestelijk erf*
Petrus Trudonensis (1968): W. Lourdaux, E. Persoons (ed.), *Petri Trudonensis Catalogus scriptorum windesheminsium*, Universiteit te Leuven, Publicaties op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e r., 3 (Leuven 1968)
PG: J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus, Series graeca*
PL: J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus, Series latina*
Schneyer: J.B. Schneyer, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150-1350*, 11 Tle, Beiträge zur Geschichte und der Philosophie und Theologie des Mittelalters 43 (Münster i.W., 1969-1990)
Stegmüller: F. Stegmüller, *Repertorium biblicum Medii Aevi*, 11 vol. (Matriti 1940-1980)
TNTL: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*
Verf.-Lex.: W. Stammler (ed.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, 5 Bnd. (Berlin 1933-1955)
VROA: *Verslagen omtrent 's-Rijks oude archieven*
Zumkeller: A. Zumkeller, *Die Augustinerschule des Mittelalters: Vertreter und philosophisch-theologische Lehre*, Cassiciacum 20 (Roma 1964)